

**Swój? Obcy? Status społeczny zmarłego a realizm wizerunku w starożytnym Egipcie.
Przedstawienia ikonograficzne vs. badania paleopatologiczne mumii.
Halina Przychodzeń, Uniwersytet Warszawski**

Egipt to dolina Nilu otoczona od wschodu, zachodu i południa pustynią, a od północy – Morzem Śródziemnym. Takie położenie geograficzne w naturalny sposób izolowało Egipt od obcej penetracji i obcych wpływów. Fakt ten sprawił jednocześnie, że społeczeństwo Egiptu farańskiego było społeczeństwem etnicznie jednolitym

W czasach Egiptu farańskiego, jedynym epizodem, gdy na tronie Obydwu Krajów zasiadali obcy władcy, był II Okres Przejściowy. Azjatyccy Hyksosi (eg. *heka chasut*, Władcy Obych Krajów) objęli panowanie nad północną częścią kraju, ustanawiając swoją stolicę w`Awaris, współczesnym Tell el-Daba. Nad południem kraju panowała dynastia tebańska. Podczas swojej prawie stuletniej obecności w Egipcie Hyksosi do elementów charakterystycznych dla własnej kultury (czarnopolerowane dzbanuszki, topory o wąskim ostrzu, rydwany bojowe ciągnięte przez konie, zwyczaj grzebania osłów obok grobów, pochówki dzieci w dzbanach (Brink 1982 s.1- 135)) dodali elementy egipskie. Używali np. pieczęci w formie egipskich skarabeuszy, ich zachowane inskrypcje zapisane są hieroglifami, a imiona królów ulegały egiptyzacji. Azjatyckie imię króla *Siki-Haddu* zostało utwalone w języku egipskim jako: *Sekerher*. (Kemp 2009, s.50-54).

Ryc.1. Pochówek hyksoski z towarzyszącym pochówkiem osła

Drugą, obcą kulturowo grupą była grupa nazwana przez F. Petrie kulturą „*pan-grave*”, od charakterystycznej formy grobów „w kształcie patelni”. Współczesna egiptologia uważa tę kulturę za stworzoną przez przybyłych z południa *Medżaju*. Ich groby o kolistym kształcie zawierały oprócz niezmumifikowanego ciała zmarłego również dary grobowe: paciorki, ręcznie lepioną ceramikę oraz charakterystyczne dla tej kultury czaszki malowane kóz, owiec, gazeli i bydła. (Kemp 2009, s.50). Na jednej z takich czaszek został namalowany wojownik Medżaju z toporem, pałką i tarczą, na której w hieroglifach zapisano prawdopodobnie jego imię. Stwierdzono, że pod koniec II Okresu Przejściowego niektóre ze stanowisk Medżaju wykazywały egiptyzację zwyczajów pogrzebowych oraz wyposażenia grobowego. ((Kemp 2009, s.50).

Ryc. 2. Wojownik Medżaju

W roku 2003 na cmentarzysku w Sakkara odnaleziono, nietypowy pochówek. W nietkniętym sarkofagu drewnianym znajdowały się szczątki 9 osób, 2 osoby zostały pochowane w piasku, w bezpośredniej bliskości sarkofagu. (Yoshimura 2007, s.3-5).

Ryc. 3. Pochówek zbiorowy z Sakkary

Na podstawie cech stylistycznych wyposażenia grobowego: ceramiki, biżuterii, stylu zdobień pieczęci-skarabeuszy, pochówek datowany został na koniec II Okresu Przejściowego/ wczesną XVIII Dynastię.

Ryc. 4. Pochówek z Sakkary. Wyposażenie grobowe

Badania antropologiczne źle zachowanego materiału kostnego pozwoliły ustalić oprócz płci i wieku, także to, że wzrost osób dorosłych był wyższy, niż średni wzrost dorosłych Egipcjan w tamtym czasie. Podobnie wyposażone pochówki (choć nie zbiorowe) były znajdowane w Sedment, Gurab i Rikeh, nie udało się jednak jak dotąd ich powiązać z żadną znaną kulturą archeologiczną.

Ja jednak chciałabym przeprowadzić identyfikację swój-obcy w społeczeństwie egipskim w inny sposób. Analizując przedstawienia ikonograficzne oraz badając mumie egipskie, możemy zauważyć interesującą zależność między faktycznym stanem zdrowia a przedstawieniami ikonograficznymi, w zależności od statusu społecznego danej osoby. Struktura społeczna w Egipcie wyglądała następująco:

Król

Arystokracja (prawdopodobnie nie więcej niż 5% społeczeństwa)

Klasa średnia (urzędnicy i kler niższego szerebła, pisarze, żołnierze, handlarze)

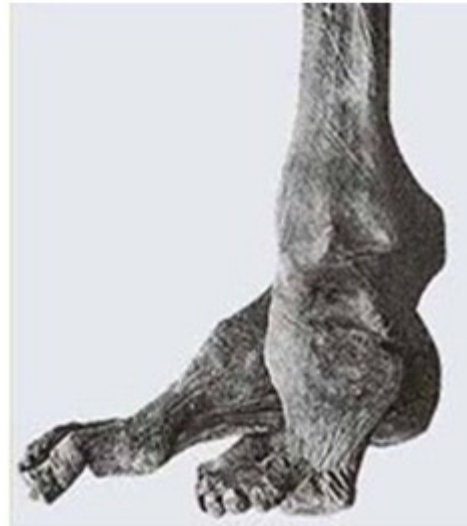
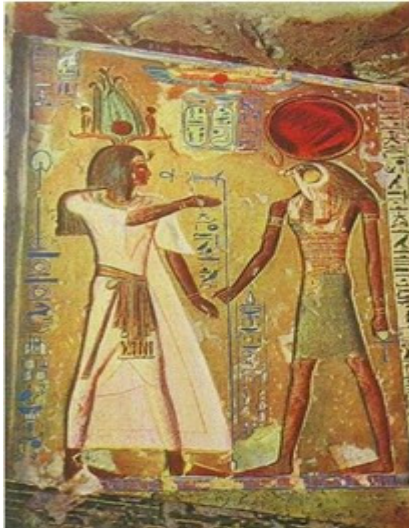
Plebs (chłopi, służba)

Niewielką grupą o bardzo skomplikowanym, półboskim statusie, pozostającą na obrzeżach społeczeństwa, chociaż z niego nie wykluczoną, były karły.

Faraon, najważniejsza osoba w państwie, postrzegany był przez poddanych jako istota boska, czy półboska. Świadczy o tym choćby tytulatura: „Syn Re”, „Żywy Horus”. Podstawowym obowiązkiem władcy było zachowanie *Maat*, boskiej harmonii, rozumianej bardzo szeroko: od sprawowania codziennego kultu bogów i składania ofiar, poprzez budowę świątyń i gromienie wrogów.

W ikonografii egipskiej król przedstawiany jest zgodnie ze swoim statusem: jako osobnik wiecznie młody, w pełni sił vitalnych. Badania paleopatologiczne mumii pokazują jednak, że wizerunki te są dużej mierze wyidealizowane:

Siptah; syn Seti II, zmarły w wieku około 20 lat, miał 163,8 cm wzrostu.

Ryc. 5. Siptah przed Re-Horachte; scena z grobowca. Mumia Siptaha.

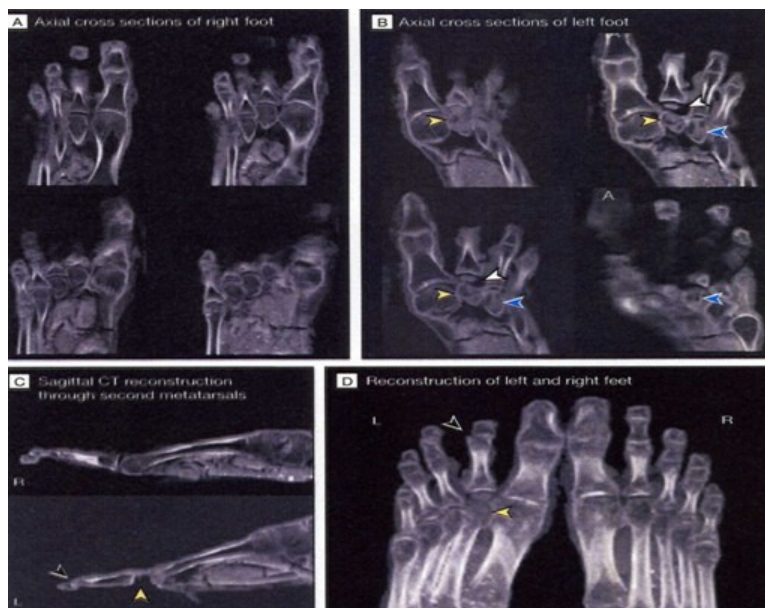
Żadne z przedstawień nie pokazuje króla, jako osoby niepełnosprawnej. Jednak badania mumii pokazały, że lewa stopa króla jest skrzywiona a noga skrócona. Uważa się, że kalectwo było wynikiem przebytej choroby Heinego-Medina lub rezultatem dziecięcego porażenia mózgowego (Harris et al., 1974 s. 159).

Tutankhamon: syn Amenhotepa IV, zmarły w wieku ok. 18 lat, miał 167,7 cm wzrostu.

Ryc. 6. Tutankhamon z żoną. Scena z oparcia złotego tronu.

Żadne przedstawienie nie pokazuje króla jako osoby niepełnosprawnej. Ostatnie badania, wykonane tomografem najnowszej generacji wykazały, że był *de facto* niesprawny ruchowo: zdjęcia CT ujawniły, że faraon miał poważne problemy z chodzeniem. Stwierdzono, że miał lewą stopę końsko-szpotawą a w prawej - młodzieńczą martwicę aseptyczną kości śródstopia, W kościach palców – zmiany patologiczne - wynik stanów zapalnych w kościach lub stawach, być może zapalenie szpiku (Hawass et al., 2010, s. 643-646).

Ryc. 7. Tutankhamon. Wyniki tomografii komputerowej.

Wszystkie znane wizerunki przedstawiają Tutankhamona jako człowieka w pełni zdrowego. Jest to zgodne z egipskim sposobem postrzegania króla, jako żywego, wiecznie młodego wizerunku boga. W jego grobowcu znaleziono co prawda 130 lasek lub ich fragmentów, jednak w starożytnym Egipcie długa laska była przede wszystkim atrybutem dostojnika, a nie chorego (Reeves 1998, s.178-179).

Istnieje bardzo ciekawy wizerunek poprzednika Tutankhamona na tronie, jego przyrodniego brata Smenkhare. Na tym przedstawieniu Smenkhare używa długiej laski jak kuli - w sposób, który może sugerować problemy z przemieszczaniem się.

Ryc. 8. Smenkhare

Czy tak było? Niestety mumia Smenkhare nie została jak dotąd przebadana z użyciem nowoczesnych technik. Znane jest tylko jedno zdjęcie czaszki Smenkhare, demonstrujące jej niezwykle kształt. Czaszka ta ma niezwykle wydłużoną potylicę. Od wielu lat toczą się dyskusje, czy sposób przedstawienia Echnatona i członków jego rodziny może sugerować problemy zdrowotne (Braveman et al., 2009, s. 558), czy też przedstawienia te są zupełnie nową konwencją, mającą więcej wspólnego z religią niż ze sztuką czy medycyną (Aldret et al., 1962, s.293-316).

Ryc. 9. Echnaton z rodziną

Ramzes V: prawdopodobnie syn Ramzesa III, wiek w chwili śmierci – nieustalony. Wzrost 172 cm.

Ryc. 10. Ramzes V. Twarz na reliefie. Twarz mumii

Jego twarz, a także okolica łonowa i dół brzucha są pokryte grudkowatymi wykwitami skórnymi (Brothwell et al., 1979, s. 452). Zmiany te zostały określone przez A. Ruffera jako ospa, jednak ta diagnoza nigdy nie została zweryfikowana poprzez badania histopatologiczne (Auderheide 2003, s. 498). Czy ospa była przyczyną śmierci? Niestety, za wyjątkiem oględzin w 1912 roku, mumia nigdy nie była badana.

Wydaje się, że w przypadku osób o wysokim, choć niekrólewskim statusie społecznym, ścisłe reguły przedstawienia postaci zmarłego ulegają zmianie.

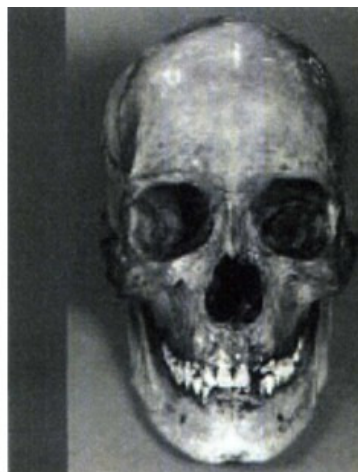
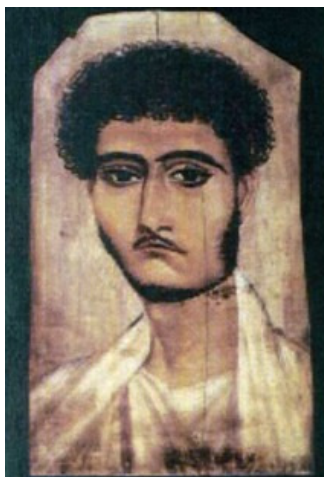
Oto wizerunek z okresu Starego Państwa zmarłego dostojnika o imieniu Isi. Niestety, mumia Isi nie zachowała się.

Ryc. 11. Isi. Relief z mastaby

Na pierwszym reliefie Isi, jak każdy dostojnik egipski, trzyma w ręku długą laskę, symbol piastowania wysokiego urzędu. Jednak na drugim przedstawieniu, zmienia się sposób trzymania laski, która staje się raczej w kulę do podpierania (Loebl, Nunn 1997, s.452). W ten subtelny sposób artysta wykonujący relief zaznaczył upływ czasu. Isi się postarzał, lub też choroba sprawiła, że zaczął mieć trudności z poruszaniem (Matwie , Pavlov 1958, tabl.9-10) .

Prawie 3000 lat historii dzieli Isi od innego przedstawiciela klasy średniej - „Młodzieńca z grymasem na twarzy”. Portret młodzieńca to namalowany na desce portret, który został umieszczony na konkretnej mumii. Badania wykazały, że za grymas twarzy odpowiada Zespół Parr’ego-Romberga – połowiczny zanik twarzy (Appenzeller et al., 2001, s. 524-529).

Ryc. 12. „Młodzieniec z grymasem na twarzy”. Portret fajumski. Widok czaszki

Połowiczny zanik twarzy jest rzadkim schorzeniem neurologicznym o nieznannej etiologii. Cechą charakterystyczną jest zanik skóry, tkanki podskórnej, mięśni i kości obejmujący połowę twarzy.

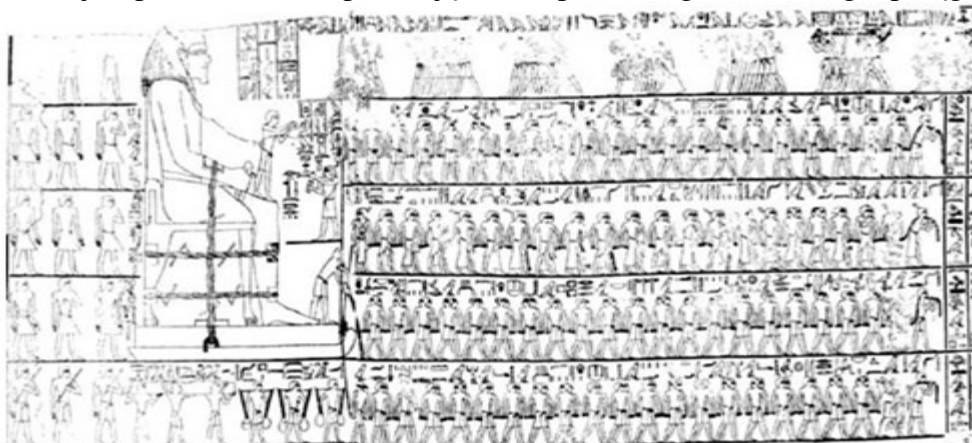
W przypadku przedstawicieli najniższych warstw społecznych takich jak chłopci czy służący w bogatych domach, w grobach arystokracji często spotykamy ich wizerunki, natomiast bardzo rzadko – ich szczątki.

Ryc. 13. Arystokrata i jego niepełnosprawni służący. Malowidło z grobowca

Sensacyjnym odkryciem było więc odnalezienie cmentarzyska budowniczych piramid w Gizie, zawierającym ich szczątki, niezabalsamowane, jedynie pochowane w gorącym, egipskim piasku, który doskonale je zakonserwował. Badania wykazały dramatyczny stan zdrowotny budowniczych piramid oraz ich rodzin. Zaobserwowano występowanie hypoplazji szkliwa, zdjęcia rtg ujawniły linie Harrisa na odcinkach dystalnych kości piszczelowych (Hussien et al., s.3). Zmiany przeciążeniowe widoczne były zarówno na szkieletach męskich, jak i żeńskich. Znajdźiska z Gizy (np. połamane kończyny ujęte w łupki) pozwalają przypuszczać, że budownicy piramid objęci jednak byli jakąś formą opieki medycznej.

Historia Egiptu to historia wielkich robót budowlanych. Piramidy, obeliski, kolosalne posągi – wszystko to zostało postawione przede wszystkim siłą ludzkich mięśni. Z grobu w El Bersza znane jest przedstawienie, pokazujące transport takiego kolosalnego posągu.

Ryc. 14. Transport kolosalnego posągu. El Bersza

Obliczono, miał on ok. 18 m wysokości, ważył kilkadziesiąt ton, a do jego ciągnięcia na saniach, metodą „na burłaka” potrzebnych było 142 ludzi. Nie odnaleziono szkieletu żadnego z tych konkretnych osobników. Jednak Theya Molleson opisała unikalne znalezisko burłaka z Orkadów, oraz zmiany patologiczne szkieletu związane z wykonywaniem przez niego przez wiele lat ciężkiej pracy fizycznej. Zmiany przeciążeniowe na szkielecie dotyczyły nie tylko okolicy barkowej, kręgosłupa czy stawów kolanowych, ale również kości śródręcza.

Ryc. 15. Zmiany przeciążeniowe na szkielecie burłaka z Orkadów

Również zęby trzonowe burłaka były wytarte w niespotykany sposób. Człowiek pchający lub ciągnący jakiś ciężar instynktownie napręża mięśnie i zaciska zęby.

Ryc. 16. Żuchwa burłaka z Orkadów

Burłak z Orkanów zaciskał zęby tysiące razy, tak bardzo, że uległy one starciu (Molleson 2007, s.5-33). Uwzględniając różnice w technice pracy burłaków z Orkadów i Egiptu, zmiany na szkieletach robotników egipskich mogłyby wyglądać podobnie.

Na przedstawieniach ikonograficznych przedstawiciele najniższych klas społecznych są przedstawiani jak najbardziej realistycznie.

W grobowcu Ipy w Tebach, w okresie Nowego Państwa zachował się przepiękny wizerunek garbatego służącego nawadniającego ogród.

Ryc. 17. Garbaty służący nawadniający ogród. Relief z grobowca

W roku 2008 w Amarna znaleziony został szkielet który, jak się przypuszcza, mógł być szczątkami żołnierza. Mężczyzna zmarły w wieku ok. 35-39 lat doznał 19 złamań kości w obrębie klatki piersiowej oraz złamania parowanego lewego przedramienia. U mężczyzny tego stwierdzono także dwie wygojone rany miednicy, zadane prawdopodobnie włócznią oraz trzciną, będąca prawdopodobnie reakcją organizmu na stan zapalny, który się wywiązał (Kamp 2008, s.5). Złamanie kości łokciowej może mieć również związek ze sposobem, w jaki Egipcjanie wiązali więźniów – z rękami związanymi na plecach na wysokości łokcia (Adamson 1990, s. 311-319).

Ryc. 18. Miednica „żołnierza Echnatona”. Sposób krępowania więźniów w starożytnym Egipcie

To znalezisko dobrze charakteryzuje tzw. okres amarneński – czas rewolucji monoteistycznej faraona Echnatona. Nie jest powszechnie znanym fakt, że Echnaton wprowadzał monoteistyczny kult Atona siłą, pacyfikując nie tylko kler (przede wszystkim kler Amona), ale również zwykłych poddanych.

Czymś zupełnie wyjątkowym w historii cywilizacji jest stosunek Egipcjan do karłów.

Karłowatość (achondroplazja) jest chorobą genetyczną, spowodowaną mutacją pojedynczego genu. Osoby nią dotknięte cechuje niski wzrost i zaburzenia proporcji ciała. Z

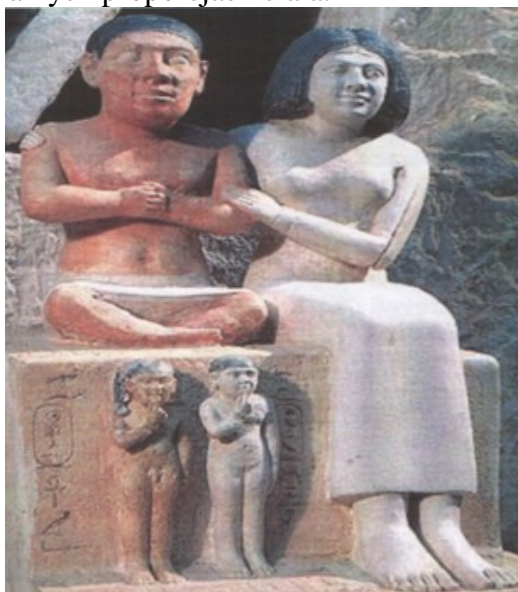
reguły są to osoby intelektualnie sprawne. Biorąc pod uwagę ilość przedstawień karłów w egipskiej sztuce, musiała to być choroba dość często spotykana w różnych, w tym również wyższych warstwach egipskiego społeczeństwa.

Pochówek karła tuż przy wejściu do grobu króla Dżera (I Dynastia), to być może unikalny w Egipcie przypadek ofiary z człowieka (Emery 1961, s. 130-140).

Ryc. 19. Pochówek karła w otoczeniu grobowca króla Dżera

Jednym z najbardziej znanych przykładów sztuki egipskiej jest rzeźba karła Seneba z rodziną. Seneb jest przedstawiony wraz z żoną nie będącą karlicą, oraz dwojgiem dzieci, również zdrowych, o normalnych proporcjach ciała.

Ryc. 20. Karzeł Seneb z rodziną. IV/V Dynastia.

Seneb był nadzorcą królewskiej garderoby oraz pełnił funkcje kapłańskie w kulcie Chufu i Dżedefre. Tak więc fizyczna ułomność nie przeszkodziła ani w założeniu rodziny i posiadaniu dzieci, ani również w pełnieniu funkcji kapłańskich. Niewątpliwie takie traktowanie karłów miało związek z religią. W jednej z Nauk mówi się wręcz: „*nie wyśmiewaj się z karła*” „*nie wyśmiewaj się z tego, którego dotknęła ręka boga*”. W egipskiej mitologii niektóre formy Ptaha i Re są karłami.

Ryc. 21. Ptah i Bes

Re jest „karłem, który jest w Heliopolis, tym małym, którego nogi są między niebem i ziemią.” Bes o kształtach karła, tańcem uszczęśliwiał bogów i ludzi. Opiekował się także kobietami podczas ciąży i porodu. Przedstawienia tego uszczęśliwiającego boga często umieszczano na łóżach czy uchwytych lusterek. Funkcję ochronną pełni Bes namalowany na winietach Księgi Umarłych, a także jako karzeł „z wielką twarzą, długimi plecami i krótkimi biodrami” siedzący w kucki na dziobie barki słonecznej. Opiekując się narodzinami Bes miał także za zadanie chronienie ciała po śmierci. Zmarłe dzieci były oddawane Besowi pod opiekę, o czym świadczą cztery wizerunki Besa umieszczone na sarkofagu z III Okresu Przejściowego, zawierającego zmumifikowane płody.

Niestety, nie odnaleziono mumii Seneba. Jednak w pobliżu jego grobu w Gizie odkryto grób innego karła o imieniu Pr-n (j)-‘nh(w), którego Seneb, jak się przypuszcza, mógł być ojcem (Hawass 1991, s.157-162). Grób Pr-n (j)-‘nh(w) zawierał nie tylko zmumifikowane szczątki zmarłego, ale również jego bazaltowy posąg.

Ryc. 22. Bazaltowy posąg Pr-n (j)-‘nh(w). Widoczna różnica w wyglądzie nogi lewej i prawej

Na podstawie posągu został umieszczony tytuł zmarłego: „*Karzeł tańczący w Wielkim Pałacu, ten który raduje jego majestat każdego dnia*”. Lewa noga posągu różni się od prawej. Jest nabrzmiąta, spuchnięta lub zraniona. Przypuszcza się, że to obrzmienie może być skutkiem zakażenia filarią – pasożytem (op.cit. s. 158). Filarie powodują chorobę – słoniowatość. Wykonany z bazaltu posąg Pr-n (j)-‘nh(w) jest dowodem również na to, że karzeł ten musiał zajmować wysokie stanowisko na dworze. W starożytnym Egipcie kamieniołomy, wszystkie cenne, twarde kamienie były własnością króla. Nikt, nawet dysponując ogromnym majątkiem, nie mógł kupić sobie bloku skalnego i zlecić wykucie swojego posągu. Takie pozwolenie, w drodze wyjątkowej łaski, mógł wydać tylko król. Hawass zwraca uwagę na fakt, że groby Seneba oraz Pr-n (j)-‘nh(w) znajdują się w wyodrębnionej części cmentarzyska, oddalone od mastab innych dworzan i wysokich urzędników Chufu, co może sugerować istnienie specjalnego, izolowanego cmentarzyska dla karłów (Hawass 1991, s. 160). Karłowate szczątki zostały również znalezione wśród innych pochówków w grobowcu królewskiego rzemieślnika Petety, który znajduje się na terenie cmentarzyska w Gizie (Hawass 2004, s. 35)

Karły odgrywały pewną rolę podczas ceremonii pogrzebowych, wykonując taniec *hbj*. Wydaje się, że do takich tańców religijnych angażowano karły – urodzonych Egipcjan, w odróżnieniu od pigmejów, których obecność jest poświadczona w Egipcie (Smith 1912, s.262-266). Pigmejów chętnie zatrudniano na dworach królewskich. Świadczy o tym list, jaki wysłał Pepi II do gubernatora Nubii, gdy ten zawiadomił go, że wiezie dla króla pigmeja. Pepi odpowiedział, że: *Mój majestat pragnie go widzieć bardziej niż skarby Puntu*.

Ryc. 23. Czaszka jednego z pigmejów znaleziona w Egipcie

W przypadku karłów-Egipcjan i pigmejów możemy wręcz mówić o różnicowaniu, ze względu na przynależność etniczną. Podczas gdy dla „etnicznych, egipskich” karłów rezerwowano funkcje religijne a nawet wysokie stanowiska na dworze czy w administracji, dla obcych – pigmejów pozostawiano nieprzynoszącą zaszczytu rolę dworskich błaznów.

Nie każdy karzeł zajmował wysokie stanowisko na dworze. Znalezione są wizerunki karłów zajmujących znacznie niższą pozycję społeczną, jak np. wizerunek karłów-pracowników warsztatu złotniczego. Czy też karłów – służących w bogatych domach. W przypadku karłów jubilerów- należy zwrócić uwagę, że badania etnograficzne wskazują, że w

Afryce kowal, czy w ogóle osoba zajmująca się obróbką metali, była i jest postrzegana jako dysponująca magicznymi mocami – jako ktoś o statusie czarownika.

Starożytni Egipcjanie uważali swój kraj za miejsce absolutnie wyjątkowe. Miejsce szczególnie protegowane przez bogów, a postać króla uosabiała wszystkie te wyjątkowe cechy. Prawdopodobnie przeciętny Egipcjanin nigdy nie widział swojego króla żywym. Mógł zobaczyć jedynie jego wizerunek. Dlatego też ten, który uosabiał sobą doskonałość Egiptu, bez względu na faktyczny wygląd i stan zdrowia, przedstawiany był tak, aby tę doskonałość uosabiał. A posuwając się w dół drabiny społecznej zauważamy, że ci od których najmniej zależało, którzy rodzili się i umierali tysiącami niezauważeni, przedstawieni są realistycznie, w pełni swej fizycznych ułomności. I to oni właśnie byli w kraju KeMeT najbardziej „obcy”.

Literatura

1. Adamson P.B., Medical complication associated with security and control of prisoners of war in the ancient Near East, *Medical History* 34, 1990, 311-319
2. Aldred C., Sandison A.T., The pharaoh Akhenaten. A problem in Egyptology and pathology, *Bulletin of the History of Medicine* XXXVI, 4, 1962, s. 293-316
3. Appenzeller O., Stevens J.M., Kruszynski R., Walker S., Neurology in ancient faces, *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 70, 2001, s. 524-529
4. Aufderheide A.C., *The scientific study of mummies*, Cambridge 2003
5. Braveman I.M., Redford D.B., Mackowiak P.A., Akhnaten and the strange physiques of Egypt's 18th dynasty, *Annals of Internal Medicine* 150, 2009, s. 556-560
6. Brink van den E., *Tombs and burial customs at Tell el Dab'a*, Vien 1982
7. Brothwell D., Sandison A.T., *Diseases in antiquity*, Springfield 1979
8. Emery W.B., *Archaic Egypt*, Harmondsworth 1961
9. Kamp B.J., *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, Warszawa 2009
10. Kamp B.J., *Horizon. The Amarna Project and Amarna Trust Newsletter* 4, 2008, s.1-12
11. Loeb W.Y., Nunn J.F., Staffs as walking aids in ancient Egypt and Palestine, *Journal of the Royal Society of Medicine* 90, 1997, s.450-454
12. Harris J.E., Weeks K.R., *X-raying the pharaohs*, New York 1973
13. Hawass Z., Gad Y.Z., Ismail S., Khairat R., Hasan N., Fathalla D., Ahmed A., Elleithy H., Ball M., Gaballah F., Wasef S., Fateen M., Amer H., Gostner P., Selim A., Zink A., Pusch C.M., Ancestry and pathology in king Tutankhamun's family, *Journal of American Medical Association* 304, 7, 2010, s.638-646
14. Hawass Z., The tomb of the pyramid builders – the tomb of the artisan Petet and his curse, in: *Egypt, Israel and the ancient Mediterranean World*, Brill, Leiden, Boston 2004, s.21-39
15. Hawass Z., The statue of the dwarf Pr-n(j)-'nh(w) recently discovered at Giza, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 47, 1991, s. 157-162
16. Hussien F.H., El Banna R.A., El Din A.M.S., Non-specific stress indicators in ancient Egyptians from Giza and Bahriyah Oasis, <http://www.asmr.eg.net>
17. Matvie M., Pavlov W., *Pamiatniki iskustva drevnievo Egipta*, Moskwa 1958
18. Molleson T., A method for the study of activity related skeletal morphologies, *Bioarcheology of the Near East* 1, 2007, s. 5-33
19. Reeves N., *Tutanchamon*, Warszawa 1998
20. Smith D., A study of pygmy crania based on skulls found in Egypt, *Biometrika* VIII, 1912, s. 262-266
21. S.Yoshimura, N.Kawai, An intact multiple burial in north-west Saqqara, *Egyptian Archaeology*, 30, 2007, s. 3-5